

ВІДОБРАЖЕННЯ ГУЦУЛЬСЬКОГО ГОВОРУ В МОВІ ТВОРІВ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

У статті розглядається відображення фонетичних, словотвірних, словозмінних і синтаксичних діалектних рис у мові творів Марка Черемшини.

Ключові слова: голосний, приголосний, словотвірна і словозмінна форми, синтаксична конструкція.

Відомий письменник-новеліст і культурно-громадський діяч кінця XIX — початку XX ст. Марко Черемшина (Іван Семанюк, 1874–1927) народився в селі Кобаках, тепер Косівського району Івано-Франківської області. Після закінчення початкової школи в Кобаках навчався в Коломийській гімназії, яку закінчив 1896 р. У гімназії майбутній письменник вивчав, крім української, латинську, грецьку, німецьку й польську мови. До 1901 р. навчався на юридичному факультеті Віденського університету, брав участь у діяльності земляцького товариства студентів-українців «Січ», робітничого товариства «Поступ». У 1906 р. одержав диплом доктора права. Відбував фахову практику у Віденському суді, з 1906 до 1912 р. працював помічником адвоката у м. Делятині, 1912 р. відкрив власну адвокатську канцелярію в м. Снятині. З початком Першої світової війни переїхав у рідні Кобаки до батьків, займався сільським господарством. У 1915 р. письменник повернувся до Снятина, де працював адвокатом, відстоював права гуцулів, брав участь у культурно-освітній і громадській роботі серед місцевого населення. Помер Марко Черемшина в рідному селі, похований у Снятині.

До літературної спадщини Марка Черемшини належить ряд віршів, поезії в прозі, твори для дітей, чимало новел, серед яких на особливу увагу за змістом заслуговують «Керманич», «Нечаяна смерть», «Карби», «Хіба даруймо воду», «Святий Николай у гарті», «Чічка», «Раз мати родила», «Більмо», «Злодія зловили», «Основини», «Село потерпає», «Село вигибає», «Перші стріли», «Поменник», «Бодай їм путь пропала», «Зрадник», «Після бою», «Верховина», «На Купала, на Івана», «Парасочка», «За мачуху молоденьку», драматичний твір «Несамовиті», етюди «Добрий вечір, пане брате», «Його кров», нариси «Стефаникові мужики», «Вона», переклади з угорської, німецької, французької, чеської та болгарської мов, літературно-критичні статті.

Життя і творчість Марка Черемшини тісно пов'язані з Гуцульщиною. Хоч у мові творів письменника певною мірою відбиті риси покутського й наддністрянського говорів, найвиразніше й передусім він відображає особливості гуцульського говору, бо й новели його присвячені змалюванню життя гуцулів. Джерелом словесних образів новеліста є розмовна мова гуцулів і їхній фольклор. «Я виріс серед співанок, та казок, та сопілок, вдихав їх в себе і віддихав ними» —

писав Марко Черемшина у своїй автобіографії. Гуцульські говіркові риси в мові творів письменника становлять невід'ємні елементи місцевого фольклору, використовуються як засіб зображення побуту гуцулів, їхнього внутрішнього світу, способу мислення. Діалектизми допомагають письменникові реалістично відтворити побут і життя народу. Він застосовував гуцульський говір до певної міри в системі, підкреслюючи здатність його для створення психологічних і ліричних белетристичних малюнків¹. Разом з тим письменник часто вживав діалектизми поряд з літературними їх відповідниками. Хоч діалектні елементи в творах Марка Черемшини найпомітніші в мовних партіях персонажів, проте певна кількість їх наявна і в мові автора. Авторська мова в новелах часто стилізується під гуцульський говір. Гуцульські говіркові елементи в українську літературну мову Марко Черемшина вводив свідомо, він підкреслював виражальне багатство і красу народних говірок, їх зображально-естетичні можливості. В останні роки свого життя Марко Черемшина намагався в мові своїх творів відійти від гуцульського говору, але повністю здійснити це йому не вдалося.

До діалектизмів у галузі фонетики в мові творів Марка Черемшини належать:

1) перехід давніх *о, е* в [і] в новозкритих складах у тих випадках, коли літературна мова такого переходу не виявляє (*Біг, Госпідь, воріг, мозіль, солімка, післати, мід, неприятіль, недалічко*);

2) збереження давнього *о* в новозкритих складах відповідно до переходу його в [і] в літературній мові (*война, войсько, восько, возме*);

3) уживання голосних переднього ряду [е], [и], [і] на місці давніх *а, ѡ* після м'яких приголосних (*дек, зеть, жель, болек, здохлек, дедя, горечка, шпка, м'скій, п'сть, тємити, тєгти, зачсти, звичєино; дьидя, держьик, жьиль, чельїдина, кльїсти, дівчїта, прїтати, попроцьївси, заважьїє, лишьїєте, привїжьїютси; сіножїть, свїтий, шїсливий, двацїть, трицїть, чїстувати, вїтїгати, памнїтати, длі, післі*);

4) уживання голосного [е] замість [а] після [й] (*посє, єрмарок, єма, єгода, дієти, стоеєти, єкий, єк, позаяєк, єкос*), зрідка також у цій позиції виступає голосний [и] (*їшк*);

5) звукосполучення [єр], [ір] на місці давнього *рѣ* (*кєрнїця, кєрва, кєрвавий, покєрвавити, єрєтїти «хрєстїти», ірїєнїий «хрєєнїий»*);

6) збереження давнього *є* після шиплячих (*вєчєрами, вчєра*);

7) опущення голосного в займенникових формах *їкий, їка, їке, їкі, їкас, їкіє, їго*;

8) перехід приголосного [л] у [в] у кінці складів (*єтїв, єокїв, єопїв, єостїв, єорїєка, єопїєка, мїєкїий*);

9) твердий приголосний [є] відповідно до м'якого в літературній мові (*дєє, шєє, єогєє, єкїєє, увєє*), зокрема в прикметниковому суфіксові (*єрускїєє, єільскїєє*);

10) твердість приголосного [ц] у кінці слів та перед голосними [а], [у] (*кєнєєц, єїнєєц, єпалєєц, єтравїєца, єполїєца, єпраща, єу лавїєцу, єпращу*);

11) заміна приголосного [є] на [ц] у прикметниковому і прислівниковому суфіксі (*панїєкїєє, лїєцкїєє, єпєпанїєкїєє, єпєлїєцкїєє*);

12) уживання середнього [л] (*вїєлно, єпалєєєм*);

13) збереження давньої м'якості шиплячими приголосними (*дїєшїєє, вїєночїєєк, єкєновчїєєка, єннїєчїєєка, єпанїєєчїєє, єчєємнїєєє, єчїєєго, нїєчїєєго, шїєє, єночїєєвати, єчєєчїєє*);

¹ Жилко Ф. Т. Мова новел М. Черемшини // Укр. мова в шк. — 1954. — № 6. — С. 20–31.

14) збереження давньої м'якості приголосним [р] (*тварь, трембітарь, верьх, царь*), разом з тим наявність твердого [р] на місці нормативного м'якого (зо-*ра, мрака, ратівник, ратувати*);

15) відсутність протези перед голосними [о], [у] (*огонь, они, осьмий, улица*);

16) ненормативне вживання окремих звуків: [і] замість [и] (*шпигун, любчік, тривога, широкий, читати*), замість [е] (*очінаш, брїхня, сорочічка, черітки, чікати*), замість [о] (*іго, їму, тіму, чїму*), замість [а] (*грейцір, тіскати*), [и] замість [і] (*дирка*), замість [о] (*лижка*), [е] замість [о] (*терневий, его, сму, него, сьогодні*), замість [і] (*еї*), [о] замість [е] (*всьо*), замість [а] (*штроф*), замість [у] (*опир, отроїти*), [а] замість [е] (*заяць, траба*), замість [о] (*натар, зазуля, жадний*), [у] замість [і] (*цулувати*), замість [о] (*вуши 'воші'*); [в] замість [г] (*воробець*), [ф] замість [п] (*фляшка*), замість [х] (*фустка, шуфляда*), замість [хв] (*фіртка, філя, фалитися*), [м] замість [в] (*цминтар*), [д] замість [т] (*данець, данцувати*), [дз] замість [з] (*дзбанок*), [з] замість [дз] (*кукуруз*), [ж] замість [дж] (*жерело, вижу*), [дж] замість [ж] (*саджа, заваджати*), [л] замість [д] (*злезентирувати*), [с] замість [ш] (*слюб*), [т] замість [ц] (*тісар*), [ш] замість [щ] (*місливий, шо, нашо*), замість [ч] (*сонішний, грешний, смаино*), [х] замість [г] (*ланцюх*), замість [к] (*ахт, дихтувати, ховзатися*).

У галузі словотвору мова творів Марка Черемшини дозволяє виділяти системні й лексикалізовані. До системних належать діалектизми:

1) з іменниковими, прикметниковими і прислівниковими суфіксами **-ойк-**, **-ейк-** замість нормативних **-оньк-**, **-еньк-** (*слізоїка, стороноїка, річейка, сердейко, тонейкий, по-волейки*);

2) з прикметниковим і прислівниковим суфіксом **-оньк-** замість нормативного **-еньк-** (*тихонький, легонький, м'ягонький, тихонько, легонько*);

3) з дієслівним префіксом з голосним [і] замість нормативного [и] (*віносити, вігнати, вірости, вікинати, візимувати, вікохати, вігодувати*).

Лексикалізовані словотвірні діалектизми:

адукат «адвокат», *Божка* «Бог», *бідник* «бідолаха», *братчік* «братик», *вахміц* «вахмістр», *віт* «війт», *загрїток* «загрівання», *голак* «голяк», *зайдей* «зайда», *злісний* «лісничий», *ковнір* «комір», *крутар* «крутій», *кусак* «кусок», *ланець* «ланцюг», *медвідь* «ведмідь», *мотиль* «метелик», *навчитель* «учитель», *припочинок* «відпочинок», *савтир*, *савтиря* «псалтир», *селедець* «оселедець», *скруцак* «скрутень», *стон* «стогін», *страждунок* «страждання», *ферд* «фельдфебель», *христїнин* «християнин», *чар* «чарівність», *шандар* «жандарм», *ювелят* «ювелляр», *марнотратца* «марнотратник», *парубія* «парубок»;

ворожня «ворожнеча», *герланка* «горлянка», *дарівїцина* «подарунок», *дивота* «дивина», *жура* «журба», *здохлєча* «здохлятина», *клопотація* «клопїт», *люба*, *любїсть* «любов», *маркотка* «махорка», *нада* «принада», *отруя* «отрута», *профєцирка* «профєсорка», *самоволя* «сваволя», *стелина* «стеля», *трунва* «труна», *убєря* «убір»;

літонько «літечко», *одїсчко* «одяг», *олівце* «олівець», *теплїння* «теплїнь»; *відорїці* «водохрєща», *гусли* «гуслі», *жидва* «жиди», *мужєва* «мужики», *плиття* «плити», *старїня* «старі люди», *посороми* «сороміцькі слова»;

жасний «жахливий», *канопистїй* «конопатий», *маціцький* «маленький», *медїний* «медовий», *остатний* «останній», *свєтошнїй* «святковий»;

вїціплювати «прищєпляти», *зволюти* «дозволюти», *займити* «зайняти», *кермувати* «керувати», *надїватися* «надїятися», *насмїватися* «насмїхатися», *оглянути* «поглянути», *отвирати* «отворяти», *пїйти* «пїти», *покмїтити* «помїтити», *рабувати* «грабувати», *розїзнатися* «познайомитися», *цяпати* «капати»;

відків «звідки», гори «вгору», «горою», діправди «справді», дість «досить», долів «додолу», домів «додому», живко «живо», засій «зась», инак, інак «інакше», кілько «скільки», куда «куди», млаво «мляво», навкірки «наперекір», навкрадці «крадькома», намість, навмість «замість», напротивко «напроти», ненаручно «незручно», неподалеки «недалеко», переверці «перевертом», подалеки «здалека», помалічко «помаленьку», протів «проти», ретенно «ретельно», сегодни «сьогодні», скілько «скільки», стілько «стільки», тамки «там», тогди «тоді», увесні «навесні».

Словозміна в мові творів Марка Черемшини передається діалектизмами:

1) наз. відм. одн. іменників серед. роду із закінченням **-є** замість **-а** (*весіле, весілле, жите, житте*);

2) дав. відм. одн. іменників чол. роду із закінченням **-ови, -єви** замість **-ові, -єві** (*Гнатови, Іванови, панови, чабанови, родови, багачєви, оленєви, тісарєви*);

3) оруд. відм. одн. іменних частин мови із закінченням **-ов, -єв** замість **-ою, -єю** (*таздов, жінков, головов, войнов, правдов, церквов, гуцульсков, милов, небеснов, другов, таков, мнов, тобов, таздинєв, дурницєв, шаблєв, нєв, оцєв, своєв*);

4) оруд. відм. одн. іменників III відміни із закінченням **-ію, -єю** (*злостію, певністію, солею*);

5) місц. відм. одн. іменників із закінченням **-и** замість **-і** (*на пни, цвинтари, вулици, трупарни, скрини, печи, табели, постели, місци*);

6) іменникові форми колишньої двоїни (*дві руці, ветірці, ниточці, царинці, оці, гарматі, стіні, слові*);

7) род. відм. мн. іменників із закінченням **-ий** замість **-єй** (*сіний, грудий, дітий, очий*);

8) орудн. відм. мн. іменників *вічми* «очима», *нічми* «ночами»;

9) місц. відм. мн. іменників із закінченням **-іх** замість **-ах** (*на воротіх, грудіх, ясліх*);

10) скорочені форми клич. відм. одн. при звертанні до людей (*де «дєду», ку «куме», хло «хлопче», Васи «Василію», Іла «Ілаше», Луки «Лукине», Ми «Миколо», Про «Прокопе», Тана «Танасію», Тимо «Тимофію», Штефа «Штефанє», Ю «Юсипє», «Юрію», Ани «Аничко», Пара «Параско»*);

11) тверда група прикметників замість м'якої (*синий, сусідний, ранний*), також числівникова форма *третий*;

12) енклітичні і скорочені форми особових займенників *ми, мні* «мені», *ти, ть, ті* «тобі», *му* «йому», *го* «його», *ї* «їй», *ню* «неї»;

13) редупліковані форми вказівних займенників *цєс, оцєс, цєса, цєсе, цєсі; тот, тота, тоте, тото, тоті*;

14) особові форми дієслів без переходу зубних приголосних у шиплячі (*згаю, пазю, платю*);

15) відсутність флексійного [т] у дієслівних формах 3-ї ос. одн. (*минаєся, обманюєся, підіймаєся*);

16) твердість кінцевого [т] у 3-ій ос. одн. і мн. дієслів теп. часу дійсного способу та в 2-ій ос. мн. наказового способу (*болит, говорит, місит, приходит, робит, сидит, толочит, кличут, обминают, показуют, хочут, говоріт, лишіт, робіт, сидіт, сокотітси*);

17) дієслівні форми мин. часу із залишками колишнього перфекта (*присив-єм, чув-єми, єми плигнув, єми заживав, єми записав, єми не виділи, єми сокотилиси, видів-єє, жив-єє, прийшов-єє, лишила-єє, дали-єє, хотіли-єє, де єє діли*);

18) форми дієслів наказового способу з часткою **ста** (*давай-ста, слухай-ста*), з часткою **ко** (*спіши-ко, подивиси-ко, дайте-ко, ждiт-ко*);

19) дієслівні форми умовного способу з часткою **бих**, що є залишком форми давнього аориста дієслова *бути* (*сказав-бих, припадав-бих, бих поклав*);

20) закінчення **-ут** у 3-ій ос. мн. дієслів II дієвідміни (*біжут, видiют, держут, дрозжут, люблют, лежут, лишут, належут, сидiют*);

21) вираження форми майбутнього часу сполученням інфінітива з формами допоміжного дієслова *му, меш, ме, мемо, мете, муть* (*му робити, меш ходити, ме казати, мемо чекати, мете видiти, муть сидiти*);

22) зворотні форми дієслів з часткою **си** замість **ся** (*дiеси і си дiє, дивитси, женивси, показуютси, бiйтеси*).

До діалектизмів у галузі синтаксису в мові творів Марка Черемшини належать:

1) сполучення прийменника **д(и)** з давальним відмінком іменників і займенників (*д бабі, д хаті, ід чоловікови, ід дітям, д вам*);

2) своєрідні сполучення числівників з іменниками (*йдуть два люди «двое людей», двацiть рік «двадцять років»*);

3) конструкція з давальним відмінком множини іменників замість місцевого (*вітер скомлит по яругам*);

4) конструкція з формою питального займенника середнього роду замість чоловічого (*котре твій жених*);

5) словосполучення-фразеологізми: *братися книжки, братися науки* «вчитися», *вами не требують* «вас не потребують», *видко ділу* «очевидно», *втерти чемери* «дати потиличника», *говоріт свеі* «не кажіть», *гребти глину* «копати моголилу», *йти переверці* «крутитися», «перевертатися», *квасно глигнути* «недобре глянути», *на млі ока* «вмити», *най ся текне* «нехай щезне», *накрити голову* «вийти заміж», *недалекі гони* «близька смерть», *плюнути з цівки* «вистрелити», *позір давати* «наглядати», *преч би ся казало* «нехай пропаде», «нехай не повториться», *раз коло разу* «багато», «густо», *та й решта* «та й годі», *токму робити* «погоджуватися».

У мові творів Марка Черемшини широко представлена діалектна лексика, тісно пов'язана з життям і побутом гуцулів. В основному вона наведена й пояснена видавцями його творів², частина цих пояснень належить самому Маркові Черемшині.

Хоч гуцульський говір великою мірою представлений у мові творів Марка Черемшини, проте загалом мова письменника з гуцульським говором не збігається, вона становить західноукраїнський варіант літературної мови. Твердження, що Марко Черемшина писав свої твори не літературною мовою, а гуцульським говором³, слід кваліфікувати як непереконливе перебільшення.

I. H. MATVIYAS

THE REFLECTION OF THE HUTSUL DIALECT IN THE WORKS BY MARKO CHEREMSHYNA

The article focuses on the reflection of phonetical, morphological and syntactical features in the language of works by Marko Chereyshyna.

Key words: vowel, consonant, morphological form, syntactical construction.

² Черемшина М. Твори : В 2 т.— К., 1974.— Т. 1.— С. 319–332; Т. 2.— С. 292–295.

³ Кобляньський Б. В. Діалект і літературна мова.— К., 1960.— С. 38–73.